

Monika Kunhartová

Miloň Potměšil

Petra Potměšilová

Náročné otcovství

Být otcem dítěte
s postižením

Náročné otcovství

Být otcem dítěte s postižením

Monika Kunhartová

Miloň Potměšil

Petra Potměšilová

Recenzovali:

prof. PhDr. et RNDr. Marie Vágnerová, CSc.

Mgr. Michal Růžička, Ph.D.

Mgr. et Mgr. Petra Sobková

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Redakce Alena Jirsová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2017

© Monika Kunhartová, Miloň Potměšil, Petra Potměšilová, 2017

Tato publikace vznikla za přispění grantu: IGA_PdF_2016_022

a IGA_CMTF_2016_013.

ISBN 978-80-246-3600-9

ISBN 978-80-246-3617-7 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2017

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvod	7
1. Rodina	9
Charakteristika rodiny	9
K historii rodiny	10
Mateřství	13
Otcovství	14
Typy rodiny z hlediska fungování a z hlediska jejího složení	17
Funkce rodiny	17
Rodina funkční vs. rodina nefunkční	18
Rodina úplná vs. rodina neúplná	21
Rodina dítěte se zdravotním postižením	22
2. Aktuální stav zkoumání v problematice otcovství dítěte se zdravotním postižením	37
3. Výsledky realizovaných dílčích výzkumů v kontextu otcovství	40
4. Cíle výzkumu	50
5. Design výzkumu	52
Kvalitativně orientovaný výzkum	52
Kvantitativně orientovaný výzkum	54
Proces získávání dat	56
Zpracování výzkumných dat	59
Charakteristika výzkumného souboru	60

6. Analýza a interpretace zjištěných výsledků výzkumu	67
Vliv speciálněpedagogické intervence na úspěšnost zvládnání krizové situace a na integritu rodiny	138
Spolupráce otců a speciálních pedagogů	140
Interpretace získaných výsledků	160
7. Diskuse	164
8. Hledání možností pro zapojení otců do výchovy dětí se zdravotním postižením	171
Intervence zaměřená na dítě se zdravotním postižením a jeho rodinu	171
Intervence poskytovaná v rámci resortu Ministerstva zdravotnictví České republiky	171
Intervence poskytovaná v rámci resortu Ministerstva práce a sociálních věcí	175
Intervence poskytovaná v rámci resortu Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy	178
Otec jako člen interdisciplinárního týmu	186
Akční pole speciálněpedagogické intervence poskytované otcům dětí se zdravotním postižením	189
Akční pole speciálněpedagogické intervence poskytované rodičům v kontextu vztahu ke zdravým sourozencům dítěte se zdravotním postižením	190
9. Doporučení pro praxi	194
Seznam citované literatury a pramenů	197
Summary	219

Úvod

Otcovství – dar, danost, obětování se, štěstí, fenomén, potvrzené, vyvrácené či přiznané, břemeno, životní poslání a cíl, odpovědnost, pýcha i pád. Našli bychom jistě ještě další výrazy, které lze k tomu prvnímu – k otcovství, přiřadit. Ale vlastně to bude stejné, nahradíme-li pojem otcovství za mateřství. Bude to opravdu stejné?

K zahájení práce, jejíž textovou podobu si dovoluujeme čtenářům předložit, nás přivedla publikace profesorky M. Vágnerové a kol. *Náročná mateřství. Být matkou postiženého dítěte*. Předchozí profesní zkušenosti s muži-otci, nás dovedly k úvahám o navazujícím projektu. Jací jsou ti otcové dětí se zdravotním postižením? Utíkají, nezvládají, tiše čekají či po vzoru rytíře z kraje La Mancha bojují se vším, co se naskytne jen proto, aby sami sobě dokázali, že nezhálejí a jsou aktivní a plní tu svoji mužskou roli, historicky jim danou – ochránce a lovce? Jací jsou jako partneři speciálních pedagogů, psychologů, zdravotníků a terapeutů, poradců a šarlatánů, ale zejména partneři maminek dětí se zdravotním postižením. Toto partnerství s sebou nese jistou míru odpovědnosti či dokonce spoluodpovědnosti, jistou míru participace na celoživotním projektu. Participace, která přes všechna úskalí může být motivující, radostná, uspokojující.

Několik let jsme projekt připravovali, než došlo ke skutečné realizaci a výzkumu, který měl přinést výsledky. Cílem bylo přinést informace, které by byly využitelné napříč obory, vstupujícími osobami odborných pracovníků do života rodin s dětmi se zdravotním postižením. Po této cestě jsme potkávali nejen otce (a samozřejmě i maminky), ale také odborníky, k nimž bylo možno s úctou vzhlížet. Potkávali jsme ale i takové rodiče a odborníky, u kterých bylo obtížné pochopit jejich reakce a hledat místo, odkud zauzlený vztah či postoj pomoci rozmotat. Příprava a vlastní realizace plánů byly zúročeny v dnes již velmi úspěšně

obhájené disertační práci Moniky Kunhartové, která se stala základem této publikace.

Žádná práce tohoto typu nemůže být kompletní, život sám tomu brání – vývojem i nečekanými zvraty. Také ty jsme zaznamenali a snažili se pochopit.

Věříme, že se nám podařilo přispět touto prací k lepšímu poznání tolik specifické skupiny mužů-otců – otců dětí se zdravotním postižením a tím přinést informace pro pracovníky pomáhajících profesí, kteří hledají místa a čas pro svoji intervenci, aby byla efektivní a oboustranně radostná.

Dozvídáme se dnes, že mateřství, chápané jako základní poslání ženy, přestává platit – zastánkyně ženských práv jdou až do extrémů a vadí jim dětské básničky v učebnicích o ženě-mamince. Bude se také měnit obsah pojmu otcovství? Pomáhejme bránit mateřství i otcovství v jejich původním pojetí v dobrém i zlém, abychom nemuseli vidět školní děti, jak začernují nepříjemné výrazy v učebnicích.

Olomouc, prosinec 2016

Miloň Potměšil

1. Rodina

Charakteristika rodiny

Na rodinu se dá pohlížet z psychologického, sociologického, biologického nebo právního aspektu. Definic rodiny je mnoho, mohou se v některých ohledech lišit, podstata je však stejná.

Rodina jakožto nejmenší lidská společnost existuje od nepaměti. Jak uvádí Matoušek (1997), rodina se objevuje již od počátku existence člověka na Zemi.

Rodina je primární sociální skupina obvykle sestávající z jednoho nebo dvou rodičů a jejich dětí. Obdobně tradiční rodinu tvoří matka, otec a děti (Blessing, 2014).

Rodina je chápána jako základní jednotka společnosti, primární skupina osob na základě příbuznosti. Jednu z definic rodiny uvádí Sobotková: „Rodina je primárním kontextem lidské zkušenosti od kolébky až po hrob“ (Sobotková, 2012, s. 11).

Klener (1996, s. 940) vymezuje rodinu jako „původní a nejdůležitější společenskou skupinu a instituci“ s hlavními funkcemi reprodukce, výchovy, socializace a přenosu kulturních vzorů.

Rodina (mikrosystém) je zapojena do širšího společenství (mezosystém), k němuž patří sousedé, příbuzenstvo, přátelé a dále do ještě širšího systému sociálních vztahů (exosystém), ten je prezentován například školou, zaměstnáním, službami. Nejširším okruhem je makrosystém, čímž jsou rozuměny instituce celospolečenského rozsahu bez osobních vztahů k rodině (Matějček, 1992).

Zajímavé je jiné Matějčkovy (1994) chápání rodiny, a to z pohledu dítěte. Dle tohoto pojetí dítě přijímá za rodiče osoby, které se k němu mateřsky a otcovsky chovají, bez ohledu na to, zda jsou biologickými rodiči, zda tyto osoby na to mají či nemají potvrzení z porodnice.

Rodina existuje proto, aby lidé mohli náležitě pečovat o své potomky, rodina je biologicky významná pro udržení lidstva. Rodina je prvním modelem společnosti, se kterým se dítě setkává (Matoušek, 1997). Jde o primárního socializačního činitele, rodina je prvním prostředím, které dítě poznává po narození a které je uzpůsobeno po emocionální, psychologické, sociální a materiální stránce. V rodině jedinec uspokojuje základní potřeby, v rodině se jedinci dostává množství podnětů a zkušeností, jedinec se učí přístupu k realitě, osvojuje si základy sociálního chování, utváří si morální, etické, politické, pracovní představy (Sobotková, 2012).

Z hlediska biologicko-reprodukční funkce Klimeš (2014) uvádí skupiny osob (mimo tradiční rodinu), které mají charakter rodin. Jsou to nesezdané páry s dětmi, homosexuální páry vychovávající dítě, pěstouni a jim svěřené dítě, prarodiče starající se o vnoučce místo rodičů. Mezi skupiny osob, které nemají reprodukční charakter a nelze je tedy považovat za rodinu jsou řazeni bezdětní manželé, nesezdaný pár bez dětí, neplodní manželé nebo páry toužící po dítěti, připravení na rodinu (nelze je považovat za rodinu, protože nereprodukuje, nevychovávají), muž a jeho biologické dítě, o které se nestará a nestýká se s ním.

Z hlediska legislativy je zmiňován zákon č. 94/1963 Sb., o rodině, ve znění pozdějších předpisů. V této právní normě však není uvedena definice rodiny. Dalšími prameny jsou např. Úmluva o právech dítěte, občanský zákoník č. 89/2012 Sb., ve znění pozdějších předpisů, zákon o sociálně-právní ochraně dětí a mládeže č. 359/1999 Sb., ve znění pozdějších předpisů. Rodinné právo a zmíněný zákon regulují manželské a rodinné vztahy, konkrétně vztahy uvnitř manželství, specifika vztahů při vzniku, trvání a zániku manželství, vztahy mezi rodiči a dětmi, vztahy náhradní rodinné výchovy a vztahy výživného (Michalík, 2013).

K historii rodiny

Sňatky ve starověkém Řecku často nevznikaly z lásky, ale z finančních důvodů či z důvodu udržení prestiže rodiny. Cílem muže a ženy bylo zplodit syna, jakmile byl cíl naplněn, manželství mohlo být případně rozvedeno. V Řecku i v Římě měl dominantní postavení muž – otec a hlava rodiny, měl moc nad manželkou i dětmi (Patterson, 1998). Otcovství zde bylo sociálně a právně přesně definováno. Otec byl také učitelem svých dětí. Od 2. stol. našeho letopočtu došlo k nárůstu rozvodů, a proto zavedl Řím otcovskou povinnost zaopatřit děti. Objevuje se tak nová role

otce – živitele (Zoja, 2005). Práva matek prakticky neexistovala. Pokud se muž a žena rozešli, přešla péče o dítě automaticky na otce (Černá, 2001).

Ve středověku byly sňatky a manželství kontrolovány církví, přípustná byla pouze monogamie a sňatek byl nerozlučitelný, soudržnost rodin byla v těchto dobách silná. I zde měl výsadní postavení muž (Bourdieu, 2000).

S nástupem renesance a reformace, se vznikem měšťácké třídy, s rozmachem měst, novými ekonomickými aktivitami, mobilitou a novou intelektuální zvidavostí byly ukotveny základy pro malou rodinu moderního typu, v jejímž čele stál opět otec. O malé děti se starala matka, otcův vliv nastupoval až později (Zoja, 2005).

V osvícenství se vztah mezi otcem a dětmi stal předmětem veřejné diskuze. Polemiky nad těmito vztahy vyslovili např. Voltaire nebo Rousseau. Na základě nových paradigmat se děti začaly vymaňovat z totální autority rodiny (ibid.).

Muž byl hlavou rodiny také v novověku, měl pomyslné právo na svou ženu. Žena se starala o domácnost, o děti. Muž pracoval a živil rodinu (Bourdieu, 2000). S průmyslovou revolucí se naskytly nové pracovní nabídky, otcové pracovali dál od domova a nebyli celý den doma. Podle Zoji (2005) otcové kvůli jednotvárné práci v továrně ztráceli iniciativu i hrdost. Symbolika otce, obraz jeho autority, přestal být předáván dalšími generacím. Objevuje se i nový fenomén, kdy si měšťácký otec začíná schovávat své peníze, které pak propíjí. Poprvé v dějinách se dítě stydí za svého otce.

Výraznou stopu v pohledu na otce zanechaly obě světové války. Mnoho dětí o své otce přišlo a mnoho otců přišlo o své děti. Dochází k zapomnění na otce a k výraznému posunu otcovské autority. Změnu postavení otců vedle jejich nové, doma nepřítomné, role živitele ovlivnila feminizace, zatím především v domácí sféře. Zodpovědnost za děti přecházela na matky. Tento trend byl podpořen teoriemi o nezastupitelné funkci matky ve vývoji dítěte. Začalo se usuzovat, že matky dokážou lépe uspokojit potřeby malých dětí. Formální hlavou rodiny zůstal otec, role vychovatele připadla na matky (Černá, 2001).

Pro moderní rodinu je charakteristická větší nezávislost členů rodiny, nezávislost rodiny na státě, vysoká rozvodovost a nesoudržnost. Po válce docházelo ke změně životní dráhy žen, masivně vstupovaly do veřejného života, zatímco muži se pohybovali směrem k soukromému životu pomaleji. Otcové zůstávali mimo domov déle, trávili se svými dětmi méně času. Dnes se postavení otce a matky v mnoha rodinách vyrovnává (Maříková, 2000).

V poslední době není neobvyklé, že s dítětem zůstane doma otec na rodičovské dovolené a matka jde do zaměstnání. Také je stále častěji možné se setkat s otci, kteří vozí své potomky do školy, popřípadě na zájmové kroužky, kteří navštěvují s dítětem logopedickou intervenci. V neposlední řadě jezdí sami se svým potomkem na dovolenou, pobyty pro děti se zdravotním postižením. Už Matějček (1986) píše, že dávno jsou pryč doby, kdy byla výhradní pečovatelkou o dítě matka a otec se věnoval pouze materiálnímu zabezpečení rodiny. Píše o proměnách rodiny, kdy otec tráví více času se svým dítětem. Tyto tendence jsou patrné i v zahraničí (Department of Health, 2004; Pleck, Masciadrelli, 2004). I Soult (1998) se přiklání k tomu, že v posledních letech přibývají případy, kdy otec pečuje o dítě, dochází k proměnám role otce z živitelské na pečovatelskou. O to příjemnější je tato proměna u otců dětí se zdravotním postižením.

Čeští muži i české ženy by preferovali egalitární model rodiny, tedy, že povinnosti jsou v rodině rozloženy rovnoměrně mezi ženu a muže. Většina rodičů souhlasí s tím, že muž a žena by měli mít stejné povinnosti, rovné šance a příležitosti věnovat se svým zájmům. Ve skutečnosti, ale ve většině případů platí tradiční rozdělení rolí. Otec je zejména živitel i samotný otcovce si to o sobě myslí a někteří ani jinou roli nepředpokládají. Zodpovědnost za chod rodiny zůstává stále na ženách. Toto rozdělení se v nejvyšší míře uplatňuje v rodinách s malými dětmi. Muži věnují péči o dítě a domácím pracím v průměru asi třetinu času v porovnání se ženami. Pokud je v rodině přítomno dítě do tří let, čas strávený péčí o dítě se mnohonásobně zvyšuje ve prospěch žen. Ženy by si přály, aby se partneři více podíleli na péči o dítě, hráli si s nimi a podíleli se na chodu domácnosti (Sirovátka, Hora, 2008).

Čeští otcové mají legislativně stvrzenou možnost pobývat na rodičovské dovolené až od roku 2001. V roce 2005 pobíralo v ČR rodičovský příspěvek 4050 mužů (Nešporová, 2006). Aktuální informace z ČR ukazují, že se počet mužů pobírajících rodičovský příspěvek mírně zvyšuje, v r. 2013 pobíralo 5247 českých mužů příspěvek. V USA je dle Úřadu pro sčítání lidu asi 1 % otců, kteří se starají o děti a nedocházejí do zaměstnání. Odhaduje se ale, že až o 24 % předškolních dětí se stará otec téměř stejnou měrou jako matka (Flippin, Crais, 2011). Nejčastějšími důvody rodičovské dovolené otce je ekonomická situace, kdy žena má lépe finančně ohodnocené zaměstnání nebo je otec nezaměstnaný. V některých případech chtěli sami otcové trávit s dítětem více času, přáli si pečovat o dítě. Proti rodičovské dovolené otců stojí zejména tradiční rozdělení rolí – stereotyp, kdy se o dítě stará matka; zaměstnání otce, které neu-

možňuje delší absenci; obavy, že by otec péči o dítě nezvládl. Nespornou výhodou skutečnosti, kdy je otec na rodičovské dovolené, je budování velmi silného citového vztahu k dítěti (dětem), který může mít odlišnou podobu a intenzitu na rozdíl od vztahu dětí a otců, kteří jsou zaměstnaní. Do jisté míry jsou rodiče v současné době zastupitelní, v případě, že se jeden nemůže starat o dítě, postará se druhý (Nešporová, 2006).

Mateřství

Biologická matka je žena, jejíž vajíčko bylo oplodněno (a narodilo se jí dítě). Ze sociálního pohledu je to žena, která o dítě pečuje a vychovává ho bez ohledu na pokrevní příbuznost, dítě ji jako matku přijímá (Bernard, 2008). Podle českého právního řádu je matkou vždy žena, která dítě porodila (zákon o rodině, 1963).

Světová zdravotnická organizace, lékaři i mnozí psychologové doporučují, aby dítě bylo kojeno po dostatečně dlouhou dobu, což předurčuje tradiční rozdělení rolí, kdy matka zůstává doma s dítětem, pečuje o něj, kojí ho a otec chodí do zaměstnání. Co se týče uspokojování základních potřeb dítěte, matka je k dítěti poutána více než otec. Matka produkuje mateřské mléko. O výhodách kojení pojednává mnoho tuzemské i zahraniční literatury. Matka je stavěna do role pečovatelky jak o dítě, tak o domácnost (Bernard, 2008).

Matky mívají tendenci být přehnaně ochranné a svým dětem často povolují jen málo volnosti a moc je nepovzbuzují k vývoji nezávislých asertivních postojů. Matky se snáze identifikují se svým dítětem, jsou s dítětem spjaty mnohem více než otec a více se s ním ztotožňují. Proto dokážou snadněji než otcové vycítit, jak dítěti je, a uhodnout, co si myslí a co prožívá. Tato identifikace s dítětem umožňuje matkám starat se o ně s naprostou samozřejmostí. Matky mohou však také pociťovat „nevysvětlitelnou“ touhu nést problémy svého dítěte místo něho. Na jedné straně jsou matky vnímavější než otcové, ale na druhou stranu je tato velká výhoda i jejich největším omezením (Poli, 2010). Hry matek bývají klidnější, s cílem stabilizovat emoce dítěte (Kast, 2004).

Komunikace dítěte s matkou probíhá již od prenatálního období. Některé výzkumy potvrdily (Pouthas, Jouen, 2000), že dítě dokáže již krátce po porodu rozpoznat hlas svých matek, nikoliv však hlas svých otců. Usuzuje se tak na prenatální zkušenost s matčíným hlasem. Matky se svými dětmi komunikují zjednodušeně, nejsou pro dítě náročným komunikačním partnerem (oproti otci). Matky více opakují určitá slova,

používají známá frekventovaná slova a snaží se zjednodušit svému dítěti porozumění (Bartanusz, Šulová, 2003). Matky jsou vnímavější ke komunikačním potřebám svých dětí, komunikace matka–dítě je symetričtější, protože matka přizpůsobuje úroveň komunikace dítěti. Matka více rozvíjí komunikaci. Matky oproti otcům více užívají proseb, žádostí, více otázek, pojmenování a neverbální komunikaci (Gonzáles, 1996). Průcha (2011) píše o jazykové senzitivě matek jako o schopnosti matek rozpoznat, v které fázi jazykového vývoje se nacházejí jejich děti v určitém věkovém období, a podle toho přizpůsobovat svou řeč. Matky lépe odhadují vývoj řeči týkající se porozumění než její produkce. Dle Watsona (1998) matky užívají více promluv bez ohledu na komunikační záměr dítěte.

Matky mají zásadní vliv na pozdější partnerský život svých synů i dcer. Pokud má syn negativní vztah s matkou, pravděpodobně bude mít negativní vztahy k ženám i v dospělosti. Synové z rodin, kde má výrazně vedoucí postavení matka, mohou veškerou zodpovědnost a rozhodování nechat na svých ženách. Synové, kteří neměli dostatek mateřské lásky, mohou u svých žen hledat spíše ochranu a lásku mateřskou. Muži, které matky zahrnovaly přemírou péče, mohou vyžadovat po svých partnerkách plný servis a péči. Vliv na partnerský život dcery má vztah matky k otcí, od matky se dcera učí svou ženskou roli (Kast, 2004).

Otcovství

Dle Dermotta (2008) v sobě pojem „otcovství“ skrývá veřejné mínění spojené se skutečností, že je muž otcem, jde o rodičovský status. Další užívaný pojem „otcovská péče“ sám o sobě napovídá oblast, které se týká. Pojem „otec“ implikuje vztah konkrétního otce s konkrétním dítětem, tradičně otec je rodič mužského pohlaví. Samotný fakt, že se muž stane otcem, v sobě nezahrnuje otcovskou péči (Dermott, 2008).

Z biologického pohledu na otcovství je otcem muž, jehož spermie splýnula s vajíčkem ženy; muž, který zplodil potomka (Bakalář, 2002).

Určování otcovství v našem právním řádu vychází ze tří tradičních domněnek. Dle českého právního řádu první domněnka otcovství svědčí manželce matky, jestliže se dítě narodilo v době trvání manželství či do 300 dní po jeho zániku. Druhá domněnka svědčí muži, kterého matka uvede jako otce s jeho souhlasným prohlášením nebo za třetí, pokud nedojde k určení otcovství podle první nebo druhé domněnky, určí otcovství soud na návrh otce, matky a konečně i dítěte (Zákon o rodině, 1963; Hrušáková, Králíčková, 2006).

Ze sociálního pohledu je otec muž, který zaujímá vůči dítěti roli otce bez ohledu na pokrevní příbuznost, jde o pečující a výchovnou roli muže-otce. Dítě tohoto muže přijímá jako otce (Bakalář, 2002).

Otec se liší od matky svými výchovnými styly, svou komunikací s potomkem, ve způsobu hry, v rozvíjení jiných stránek osobnosti. Otec více vede svého potomka k nezávislosti, rozvíjí všímavý potenciál. Otcové rozvíjejí děti po stránce intelektové, hry otce jsou stimulující a více vzrušující, učí děti zkoumat, riskovat. Otcové bývají upřímnější a otevřenější ve vztahu k dítěti. Neodstraňují překážky, nechávají dítě konfrontovat se skutečností, řešit ho své problémy (Lamb, 2010). Otcův kontakt s dítětem je podnětný, hravý a zaměřený na akci a pohyb, což děti velmi brzo vycítí a s oblibou vyhledávají. Děti si otce často spojují s kamarádkou či důvěrnickou rolí (Burgess, 2004).

V komunikaci otce s potomkem a komunikaci matky s potomkem existují rozdíly. Komunikace otce s potomkem se vyznačuje používáním neobvyklých slov, více abstraktních slov, jímž dítě nerozumí, kladením testovacích otázek, kognitivně náročnějším a direktivnějším stylem komunikace, otec je náročnější komunikační partner než matka (Bartanusz, Šulová, 2003). Otec klade spíše otázky, na které dítě musí odpovědět celou větou, oproti tomu matky se ptají otázkami typu *ano/ne*. Otec dává méně náповěd. Otec užívá lexikálně náročnější syntax (McLaughlin, Schultz, White, 1980; Walker, Armstrong, 1995). Dle výzkumů Ratnera (1988) nebyly v řeči amerických matek a otců zjištěny rozdíly podle pohlaví dítěte, řeč se neliší v komunikaci s dcerami a syny. Otcové jsou celkově méně vnímaví ke komunikačním potřebám dětí (González, 1996). Z jeho zjištění dále vyplývá, že děti obou pohlaví se více snaží komunikovat s otci než s matkami (pokud od nich mají kladnou zpětnou vazbu) a v komunikaci s otci děti používají rozmanitější slovník, delší a komplexnější promluvy (ibid.). Komunikace otců s dítětem probíhá častěji v situacích hry, naopak matka komunikuje s dítětem zejména při činnostech týkajících se péče o dítě, v důsledku toho děti reagují pozitivně spíše na otce ve chvíli, kdy si chtějí hrát (Lewis, Lamb, 2003). Dle zmíněných autorů má na komunikaci otců s dětmi vliv i kvalita vztahu mezi rodiči. Komunikace mezi otcem a dítětem je intenzivnější v rodinách, v nichž oba rodiče žijí spolu, podporují se a komunikují mezi sebou. Další vliv na tuto komunikaci má menší časový rozsah, který otcové tráví s dítětem, méně tedy vstupují do vzájemné interakce (ibid.). Nedostatečný kontakt otce s dítětem má za následek vyšší počet poruch v komunikačním procesu ve smyslu nedorozumění (Walker, Armstrong, 1995).

Zajímavým zjištěním je výsledek výzkumného šetření Dunsta (1985) a Tannoeka (1988), kteří uvádějí, že rodiče jsou obecně v komunikaci s dítětem se zdravotním postižením více direktivní. Direktivní jazyk je pro děti se zdravotním postižením snazší. Matky dětí s Downovým syndromem používají při hře s dítětem více příkazů. Otcové dětí s poruchami autistického spektra užívají oproti otcům zdravých dětí více neverbální komunikaci. V jejich komunikaci se objevuje více otázek a pojmenování.

Otcové používají různé styly výchovy, ve kterých se odrážejí socioekonomické a kulturní faktory, specifické rysy osobnosti nebo vtištěné chování vlastního otce.

U chlapců otec povzbuzuje mužské projevy, jako je tělesná aktivita, samostatnost, zkoumavost, soutěživost a fyzická zdatnost. Pro dívky je otec prvním mužem, jehož pozornost chtěla dcera získat, s nímž koketovala, který ji oceňoval v její jedinečnosti. Budoucí milostné a partnerské vztahy dcery bývají pozitivně či negativně ovlivněny tím, jak dívka vnímala svého otce a jakou podobu měl jejich vzájemný vztah. Dceřin vztah s otcem představuje totiž hlavní počáteční kontakt s mužským pohlavím (Hewlett, 2011).

Jiný pohled na role otce poskytuje model „3V – Vedení, vztah, vzor“ dle Rause (In Burgess, 2004). „Vedení“ – pokud je citlivé a moudré, získávají děti důvěru, učí se důvěřovat ostatním lidem. Zároveň díky otcově pomoci si děti budují vlastní identitu, dokáží rozlišovat, komu mohou či nemohou důvěřovat, naučí se spolupracovat s druhými bez pocitu ohrožení. „Vztah“ – důležité je, aby otec naučil děti chování nebát se vlastních emocí. Pomáhá jim vyzkoušet si vlastní styl chování v blízkém vztahu. „Vzor“ – otec modeluje mužskou a ženskou roli a pomáhá svým dětem si ji osvojit. Syn se potřebuje identifikovat se svou mužskou rolí, jejíž vzor mu otec poskytuje. Dcera si ve vztahu s otcem osvědčuje svoji ženskost.

Úloha otce je důležitá. Nejen, že představuje pro dítě v rodině mužský model, ale jeho přítomnost je zásadní i v jiném směru. Otec by měl podporovat svou manželku (matku jeho dětí) a také pomáhat vytvářet vyvážený vztah k dětem (Přijetí dítěte s postižením v rodině, 2014).

Za zmínku stojí dotazníky Birth cohort ECLS-B (Early Childhood Longitudinal Program, 2014), které jsou zaměřeny na vlastní vnímání otcovství. Jde o dotazníky určené otcům žijícím v rodině a otcům žijícím mimo rodinu (nežijícím s dětmi), jež zjišťují, jaké aktivity (z oblasti péče, trávení volného času, materiálního zabezpečení, vzdělávání) a jak často otcové se svými dětmi (9 měsíců, 2 roky, předškolní věk) dělají a jak je

jim to ne/příjemné, jak se u toho cítí a jaké aktivity považují za ne/důležité. Položky v dotazníku obsahují i otázky ohledně zaměstnání otců, jejich vytíženosti, jejich zdraví a duševní pohody a jejich rodinné historie (vyrůstání v úplné rodině, biologické rodině).

Typy rodiny z hlediska fungování a z hlediska jejího složení

Rodina by měla plnit určité funkce, tyto funkce se vyvíjejí v souvislosti se společenskou a kulturní proměnou. Současná rodina některé funkce ve srovnání s dřívější rodinou ztratila, jiné funkce nejsou tak důležité, nebo naopak na důležitosti získaly. Aby rodina mohla plnit níže uvedené funkce, je nutná přítomnost všech členů (zejména obou rodičů). Pokud se rodina rozpadne a jeden nebo více členů rodinu opustí, měli by se členové rodiny snažit udržet vztahy na nejvyšší možné úrovni (zejména rodiče–dítě), aby se zachovaly funkce rodiny v co největší míře (Výrost, 1998).

Funkce rodiny

První v literatuře uváděná funkce rodiny je *biologicko-reprodukční* (sexuální), jde o zajištění pokračování rodu, další generace, zplodění potomka. Rodina by dále měla plnit funkci *ekonomicko-zabezpečovací*, která zahrnuje hmotné zabezpečení rodiny (potrava, oblečení, bydlení, lékařská péče). Velice důležitá je *socializačně-výchovná* funkce rodiny, která zahrnuje zájem a péči o dítě, jeho výchovu, porozumění jeho vývoji a potřebám, rozvíjení jeho dispozic a schopností a prosazování nejlepšího zájmu dítěte. Funkce *emocionální* zajišťuje uspokojivý citový i rozumový vývoj svých členů, tato funkce je nejdůležitější v udržení soudržnosti rodiny. Mezi další funkce rodiny se mohou řadit také funkce předávání kulturního dědictví, vzdělávání, socializace či společenská kontrola. Význam rodiny dále spočívá v předávání tradic, zvyků, kulturních hodnot a základních hygienických a sociálních návyků. Dochází zde také k prvnímu osvojování mateřského jazyka, vytvoření základu pro formování vlastního já, pro koncepci vlastního života (srov. Lee, 1982; Výrost, 1998; Langmeier, Krejčířová, 2006; Bowden, Greenberg, 2010).

Rodina funkční vs. rodina nefunkční

V návaznosti na problematiku rodiny je nutno zmínit důsledky nefunkčních rodin. Ne každá rodina plní své funkce v potřebné míře. *Rodina funkční* plní funkci biologicko-reprodukční, emocionální, socializačně-výchovnou a ekonomickou, rovněž uspokojuje základní potřeby svých členů Jamiolkowski (1998). Rodina funkční dle Aletta (2009) respektuje všechny svoje členy, členové rodiny jsou k sobě ohleduplní, mohou vyjádřit své názory, přání, sny, myšlenky bez trestu, zahanbení nebo bagatelizace. Pokud jsou vztahy v rodině zdravé, rodina zůstává funkční i v době stresu, při řešení problémů. Členové rodiny mají své soukromí. V rodině funkční nechybí odpovědnost, uznání chyby a omluva, možnost vyjádřit své emoce, taková rodina je otevřená změnám a umožňuje svým členům růst (po profesní stránce, osobní stránce).

Rodinné fungování je popisováno několika modely viz symptomatologické, bipolární, mřížkové, vývojové nebo procesuální modely (více Sobotková, 2012). Cirkumplexní model rodinných systémů (Olson et al., 1985) pracuje se dvěma dimenzemi – kohezí a adaptabilitou. Green (1991); Sobotková (1993) došli k závěru, že mezi spokojeností rodiny a dimenzí koheze existuje lineární vztah. Tedy s vyšší kohezí narůstá spokojenost rodiny, „zdravé“ rodiny vykazují silnou kohezi. **Koheze** neboli soudržnost představuje jev, který drží pohromadě vztahy. Soudržnost je považována za jednu z nejdůležitějších charakteristik fungování rodinného systému (Olson et al., 1985; Sauber et al., 1993). **Adaptabilitu** je možné v této souvislosti chápat jako „flexibilitu a schopnost rodinného systému měnit svou strukturu moci, role a pravidla vztahů v závislosti na vývojovém a situačním stresu.“ (Sobotková, 2012, s. 33). Narození dítěte, nástup dítěte do školy – tedy „normální“ krize řadíme do skupiny vývojového stresu. Nepředpokládanou zátěž (diagnóza potomka se zdravotním postižením) označujeme jako situační stres (The American Institute of Stress, 2014). Pro zvládnání rodinného stresu je důležité udržet rovnováhu mezi adaptabilitou a hierarchií rodinného systému (Sobotková, 2012). Se změnami v rodině způsobenými stresem pracuje např. i rodinný model FIRO. Tento model staví na třech pilířích – *inkluze* (rozdělení rolí v rodině, rodinná identita, lojalita, rituály, hodnoty), *kontrola* (přinucení, manipulace, podřizování se, neposlušnost, kompromisy, vyvažování, řešení problému), *intimita* (vzájemné sdílení pocitů, vztah k druhému). Rodina se se zátěžovou situací vyrovná lépe, pokud se podaří vytvořit nové vzorce inkluze, kontroly a intimity. Na základě tohoto modelu rodinného fungování lze provádět poradenskou a terapeutickou pomoc

v rodině, která se vyrovnává se stresovou situací. V rodině se nejprve musí řešit otázky inkluze (týkající se rolí, úkolů v rodině), potom je možné přejít na otázky kontroly a následně nakonec na otázky intimity. Důležité je zachování tohoto pořadí (Doherty et al., 1991).

„Zdravá“ rodina by měla být schopná udržet své funkce, ale také přizpůsobit se přechodným a proměnlivým požadavkům. Aby toho dosáhla, je nejzákladnějším požadavkem plnění úkolů. Úkoly jsou dané společensko-historickým vývojem, vývojovou fází rodiny a aktuální stresovou situací. Plněním úkolů rodina dosahuje více či méně svých cílů. Mezi tyto cíle patří tolerance ke členům rodiny, poskytování bezpečí, soudržnost k udržení rodiny, efektivní fungování rodiny. K naplnění těchto cílů pomáhá i kvalitní komunikace, vyjadřování emocí, kontrola (vzájemné ovlivňování). Celý proces je ovlivněn hodnotami a normami dané kultury i rodinného systému (Procesuální model rodinného fungování – Steinhauer, Santa-Barbara, Skinner, 1984).

Rodinné fungování dle Saubera et al. (1993) je ovlivněno osobním fungováním (spokojenost členů v rodině), manželským fungováním (vzájemný soulad), rodičovským fungováním (pocit obohacení z rodičovské role) a socioekonomickým fungováním (sociální začlenění rodiny a její ekonomická úroveň).

Značný vliv na chod rodiny, její funkci a integritu má frekvence vyskytujících se nefunkčních aspektů, druh a stupeň nefunkčního chování a jednání členů rodiny.

Rodina dysfunkční je rodina, ve které nejsou uspokojeny potřeby všech členů (Kaslow, 1996, Jamiolkowski, 1998). Je to taková rodina, ve které dospělí pečovatelé nejsou schopni důsledně plnit své rodičovské povinnosti (Miller-Keane, 2006). Mlčák (1996) řadí mezi dysfunkční rodiny i rodiny, kde se o potomky stará jeden rodič-samoživitel. S tím nesouhlasí Jamiolkowski (1998). Rodič-samoživitel, nevlastní rodiče, adoptivní rodiče, rozvedení rodiče, prarodiče mohou vytvořit zdravě fungující rodinu (Jamiolkowski, 1998).

Jakýkoliv stav, který narušuje zdravé fungování rodiny, označuje Lambert (1997) za rodinnou dysfunkci. Většina rodin má určité časové období, kdy je vystavena nějaké situaci, která narušuje její fungování (úmrtí v rodině, vážné onemocnění). Zdravé rodiny však mají tendenci vrátit se k normálnímu fungování po prožití krizi. V dysfunkčních rodinách mají problémy chronický charakter, nejsou dostatečně uspokojovány potřeby jejích členů, negativní vzorce chování se mohou přenášet z rodičů na děti (ibid.).

Znaky dysfunkční rodiny (Understanding Dysfunctional Relationship Patterns in Your Family, 2007):

- jeden z rodičů (nebo oba) je závislý (alkohol, drogy, jídlo), žije promiskuitním životem a jeho životní styl ovlivňuje chod rodiny,
- jeden z rodičů (nebo oba) používá fyzické a/nebo psychické násilí jako prostředek kontroly, děti jsou svědkem fyzického (psychického) násilí nebo se podílejí na potrestání člena rodiny,
- jeden z rodičů (nebo oba) nemůže nebo nechce plnit ekonomicko-zabezpečovací funkci, rodič (rodiče) nemá dostatek financí k zabezpečení dítěte,
- jeden z rodičů (nebo oba) neposkytuje dítěti emocionální podporu, nezajišťuje rozumový vývoj,
- jeden z rodičů (nebo oba) vede výchovu autoritářským způsobem, děti musí striktně dodržovat nastavená pravidla, rodina „musí“ dodržovat jistá pravidla (např. v souvislosti s členstvím v nějaké církvi, politické straně), ve všech oblastech života rodiny není prostor pro flexibilitu.

Jamiolkowski (1998) přidává:

- péče o děti je přehnaná (matky úzkostně chrání své děti před okolím, před bytí i drobným nebezpečím, děti nemají možnost rozvíjet svou nezávislost),
- v rodině se vyskytuje sexuální zneužívání,
- v rodině se vyskytuje perfekcionista výchova (členové rodiny jsou trestáni i za malé chyby, je od nich vyžadován perfektní výkon),
- rodič (rodiče) je workoholik (rodina pro něho není prioritou),
- jestliže rodiče věnují veškerou pozornost dítěti se zdravotním postižením a nevěnují se zdravému potomkovi.

Dle Matouška (1997) v dysfunkční rodině dochází k popírání nebo neřešení problémů, vzájemnému obviňování, potlačování osobní identity. V takové rodině chybí intimita, hranice mezi členy rodiny, komunikace je neefektivní, pravidla jsou nejasná, individuální potřeby jedinců nejsou respektovány.

Pro diagnostiku rodinného prostředí lze použít Škálu rodinného prostředí (autoři Hargašová, Kollárik). Metoda patří do škál sociálního klimatu. Je určena pro všechny členy rodiny. Zjišťuje mimo jiné vztahové dimenze, dimenze udržování rodinného systému. Jednotlivé sledované dimenze poskytují obraz rodinného prostředí každé konkrétní rodiny (Škála rodinného prostředí, 2014).

Rodina úplná vs. rodina neúplná

Shodným prvkem definic rodiny je její složení – matka, otec a děti (viz výše). Z hlediska složení rodiny, se dá rodina rozdělit na *rodinu úplnou* a *rodinu neúplnou*. Rodina neúplná je tvořena jedním rodičem a jeho potomky (Todorova, 1992). V Příloze č. 4 je uvedena statistika rozvodovosti v ČR za roky 1993–2013. Jde pouze o orientační počet neúplných rodin. Vzhledem k zaměření práce se následující část textu věnuje vlivu absence otce na vývoj dítěte.

V rodinách se zdravými i nemocnými dětmi je příčina odchodu otce od rodiny různá. V rodinách dětí se zdravotním postižením více záleží na kvalitě vztahu mezi manžely před narozením dítěte, následně je pak vztah ovlivněn vyčerpáním pečující osoby nebo obou rodičů, únavou a stereotypem. Rodiče mají méně příležitostí pro budování partnerského vztahu (Michalík, Zeman a kol., 2010).

Na důležitost otce ve vývoji dítěte nahlízejí různí autoři jinak. Dle Burgesové (2004) otcové nemají žádnou výhradní roli pouze proto, že jsou otcové, nebo proto, že jsou muži. Autorka uvádí, že absence otce v rodině nemá žádný vliv na vývoj pohlavní identity dětí. Důležité je to, co je otec schopen dítěti poskytnout sám ze sebe, zda je schopen dát svým dětem odpovídající péči, kterou potřebují.

Naopak Gulášová (2004) píše, že v případě narušení ideálu otce, hledají synové tento ideál mimo rodinu, dostávají se problémy se sebepojetím dítěte, problémy v citové oblasti. Balharová a kol. (2004) potvrzuje, že nepřítomnost otce má vliv na socializaci dítěte. Matějček (1997) uvádí, že muži, kteří vyrůstali v dětských domovech, jsou v dospělosti většinou společensky i reprodukčně neúspěšní, objevuje se u nich častý únik k alkoholu. Na rozdíl od mužů ženy vyrůstající v dětských domovech se jeví jako úspěšnější, Matějček usuzuje na vliv „ženského modelu“ chování, jež se jim dostává v kontaktu s vychovatelkami. Warshak (1996), Madlafousek (1997), Bakalář (2002) poukazují na to, že chlapci vyrůstající bez otců, vykazují vyšší míru delikventního chování.

Pokud otec v rodině neplní svoji úlohu, může být rodina ohrožena následujícími důsledky (Gulášová, 2004, s. 58–59):

- nefungují vzájemné vztahy v rodině ani rodina jako celek,
- jsou narušeny základní představy ideálu dobrého otce v očích dětí,
- může být porušena sebeúcta dětí v rodině,
- mohou se vyskytnout problémy ve vlastní integritě dětí – v procesu sebepoznávání,